

2. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: СТРУКТУРА, ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Г. Зеленько

ТРАЄКТОРІЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ДЕМОКРАТІЯ VS ОЛІГАРХІЧНА КЛАНОВІСТЬ

Тридцять років – надто короткий період для зміни цивілізаційного вектора країни, але уповні достатній для того, щоб сформувалися правила політичної поведінки і накопичився достатній досвід, який можна проаналізувати в категоріях наявного політичного режиму. Взагалі поняття політичного режиму є ключовим для розуміння політичних процесів, які відбуваються в державі. Адже саме зміст політичного режиму відображає реальне співвідношення влади та суспільства в країні, реальну картину принципів організації політичного життя того чи іншого суспільства.

Політичний режим – це сукупність методів, способів та засобів, за допомогою яких здійснюється політична влада. Для аналізу політичного режиму доцільно застосувати такі критерії аналізу, як:

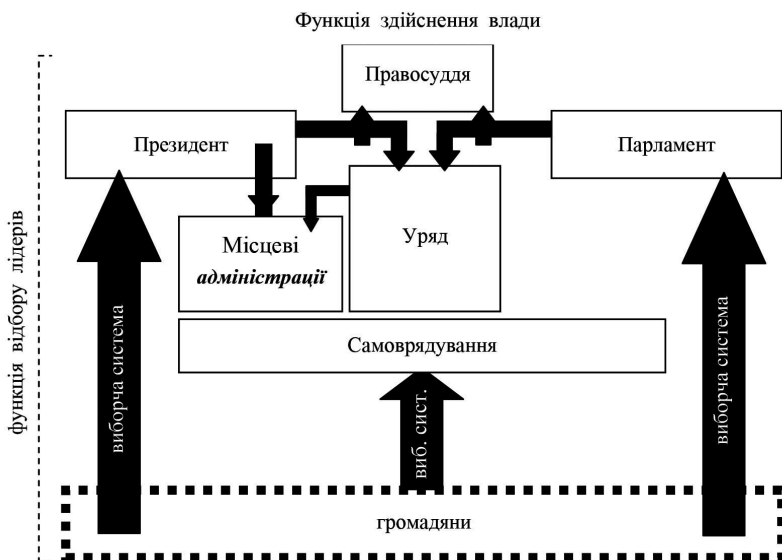
- конституційний порядок як принципи і порядок здійснення влади;
- стан партійної системи;
- спосіб і порядок формування представницьких органів державної влади;
- співвідношення між центральною та регіональною владою;
- роль груп інтересів та груп тиску у політичному процесі;
- правовий статус особистості, стан і гарантії прав та свобод людини, ЗМІ, політичних свобод.

Відповідно до окреслених критеріїв проаналізуємо характер політичного режиму в Україні.

Конституційний порядок як принципи і порядок здійснення влади: що на практиці. За Конституцією України (ст. 1) Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною,

правовою державою¹. Законодавчу владу здійснює парламент – Верховна Рада України, виконавчу уряд – Кабінет Міністрів України, судову – суди загальної юрисдикції та спеціалізовані суди. Президент є Главою держави, Верховним головнокомандувачем та гарантом Конституції². Структурно-функціональна модель політичної системи України відповідно до Конституції України зображена на Рис. 1.

Рис. 1. Інституційна система України (структурно-функціональна модель)³

¹ Конституція України. Київ. 1996. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

² Там само.

³ Ярема В. Президент України та Кабінет Міністрів України в системі формування політичних рішень./Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / За ред. Г. І. Зеленько. Київ, 2014. С. 91.

Складова моделі, позначена чорними стрілками, вказує на роль громадян у цій інституційній системі. Логіка моделі така: громадяни України здійснюють владу, делегуючи її обраним лідерам, громадяни є джерелом влади і саме вони володіють правом на перше і основоположне політичне рішення, яке безпосередньо легітимізує інститути Президента, парламенту та місцевого самоврядування. Після змін у Конституції 2004 р. та її відновлення у 2014 р.⁴ у системі функціональних компетенцій центральних органів влади було посилено компетенції парламенту України. Щодо президентської і урядової компетенції здійснювати владу, то, окрім безповоротної втрати ще у 1999 р. (після закінчення дії Перехідних положень Конституції України 1996 р.) можливості в ручному режимі регулювати сферу матеріальних цінностей – економіку, найбільш значною видається така: Президент за новою редакцією Конституції України не має права скасовувати акти Кабінету Міністрів, а лише може зупиняти їх дію з мотивів невідповідності цій Конституції (Ст. 106, Ч. I, п.15 Конституції 2004 р.), звертаючись при цьому до Конституційного Суду України. Крім того, заборонено Главі держави застосовувати право вето, вносячи зміни до Конституції, та уточнено право оприлюднювати закони для спікера парламенту у разі непідписання Президентом у 10-денний термін закону, вето на який подолано. Крім того, право законодавчої ініціативи втратив Національний банк.

Нового змісту набула контрасигнатура, яка за умов когабітації (розділеного правління) ускладнює або й унеможлиблює здійснення главою держави свого повноваження видавати укази. Від необхідності скріплювати підписами прем'єр-міністра і міністра, відповідального за президентський акт та його виконання, згідно з новою редакцією Ч. IV Ст. 106 звільнено лише рішення про присвоєння військових звань, дипломатичних рангів та інших звань і чинів, підписання договорів, визнання інших держав та кадрові

⁴ Закон України "Про відновлення дії окремих положень Конституції України" від 21.02.2014 р. № 742-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/742-18>.

рішення щодо вищого військового командування. Водночас, контрасигнатура залишена для указів, виданих у межах повноважень очолювати Раду національної безпеки і оборони (РНБО) та утворювати суди, а також запроваджувати надзвичайний стан і призначати / звільняти глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях. Закон "Про Кабінет Міністрів", ухвалений у 2006 р., розширював повноваження членів уряду, яким було дозволено повертати акти Президента України у 3-денний термін, якщо вони "вважають неможливим скріплення підписами", не вказуючи при цьому жодних підстав такої відмови. Крім того, в редакції закону "Про Кабінет Міністрів" 2006 р. було чітко визначено, що контрасигнатура поширюється також і на зміни до раніше ухвалених указів і розпоряджень президента, їх скасування чи визнання такими, що втратили чинність. Прем'єр-міністр, окрім можливості відмовитися підписати президентський акт, також здобув право визначати міністрів, відповідальних за укази, що вводить в дію рішення РНБО України. Також Кабмін здобув право скасовувати акти будь-якого міністерства, в тому числі і оборони, і закордонних справ⁵. Редакції Закону "Про Кабінет Міністрів" 2008 та 2014 рр. вищенаведених положень не містять⁶.

Щодо Верховної Ради України, то вона, навпаки, здобула розширені установчі (кадрові) повноваження і право формувати склад уряду, право поточного коригування складу уряду шляхом відставки окремих міністрів та інші установчі повноваження щодо центральних органів влади. Тобто це що стосується конституційної моделі організації влади і, відповідно, формальних інститутів, відповідно до яких Україна є правовою демократичною державою з

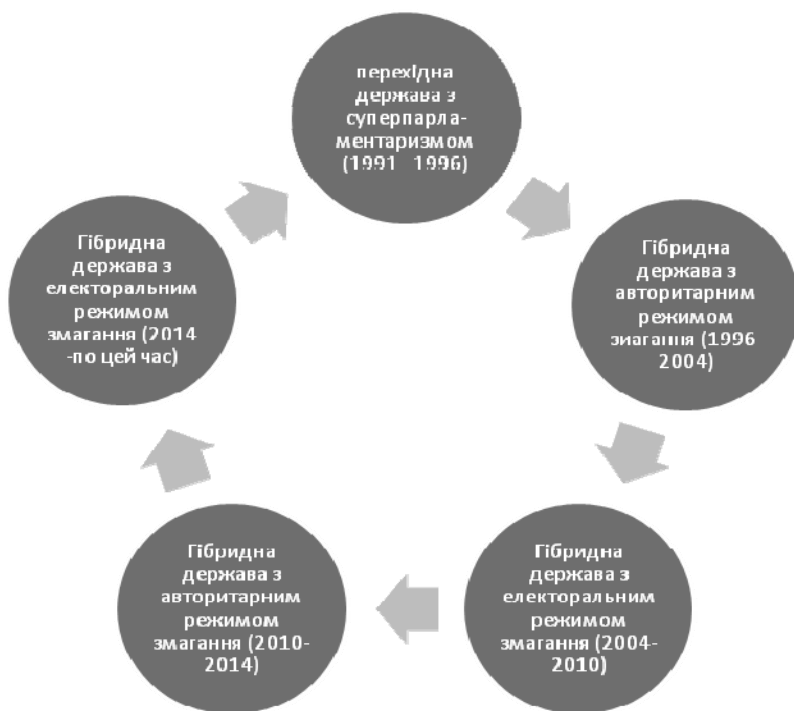
⁵ Закон України "Про Кабінет Міністрів України" № 514-V від 21 грудня 2006 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=514-16&p=1227636020835019>.

⁶ Закон України "Про Кабінет Міністрів України" № 279-VI від 16 травня 2008 року. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/279-17/print1409665957203859>; Закон України "Про Кабінет Міністрів України" № 794-VII від 27 лютого 2014 року. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/794-18/print1409665957203859>.

розвиненим громадянським суспільством, про що й записано в конституції.

Однак політичний режим в Україні не є статичним і, оцінюючи зо років, можна вести мову про п'ять періодів у трансформації політичного режиму в Україні. Схематично це має такий вигляд (Рис. 2) :

Рис. 2. Цикл політичних режимів в Україні⁷

⁷ Використано модифіковану і доопрацьовану автором схему "Зміни циклів політичних режимів", представлену академіком НАН України Ю. Левенцем під час доповіді на засіданні Президії НАН України 26 травня 2011 р. (з особистого архіву автора).

За критерій періодизації типу політичного режиму в Україні можна взяти зміни політичної системи, які відбувалися у рамках конституційного процесу. Для неї характерне балансування між президентсько-парламентською республікою або послаблення компетенцій президента на користь парламенту, що означало перехід до парламентсько-президентської форми державного правління з відповідною видозміною політичного режиму. Однак, як видно з діаграми, спільним для кожної є те, що кожен з них можна характеризувати як гібридну. Тобто, починаючи з 1996 р. Україна балансує між гібридною політичною системою з авторитарним режимом змагання та гібридною політичною системою з електоральним режимом змагання.

Суттю гібридної політичної системи є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними політичними практиками, наслідком чого є життя не "за законом", а "за поняттями" – неписаними правилами, які настільки глибоко укорінилися у суспільно-політичне життя, що у найбільш прибуткових сферах економіки витіснили формальні, які, своєю чергою, набули форми фасаду, а реальні ж політичні процеси відбуваються через взаємодію формальних і неформальних інститутів. Специфічне переплетіння формальних і неформальних інститутів й формування внаслідок цього вкрай специфічних політичних практик і становлять сутність кланово-олігархічного (гібридного, неопатримоніального) політичного режиму. Зауважимо, що у науковій літературі вживаються різні терміни для його характеристики, які можна знайти у працях О. Бабкіної⁸, В. Гельмана⁹, І. Крастева та С. Холмса¹⁰, Ю. Мацієвського¹¹,

⁸ Бабкіна О. В. Кланово-олігархічна політична система. Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / за наук. ред. Хоми Н. М. Львів, 2015. С. 177.

⁹ Гельман В. Я. "Подрывные" институты и неформальное управление в современной России. Препринт М-13/10. Санкт-Петербург, 2010. С. 4.

¹⁰ Крастев И., Холмс С. Свет, обманувший надежды: Почему Запад проигрывает борьбу за демократию / Пер. с англ. М. : Альпина Пабlishер, 2020. 354 с.

В. Полтеровича¹², М. Розова¹³, Г. Хейла¹⁴ та ін. Якщо підсумувати усі думки названих авторів, то їх можна звести до твердження, що система органів державної влади за кланово-олігархічного політичного режиму – це досить специфічний горизонтальний і вертикальний поділ влади за формально визначеним конституцією принципом, характерним для повноцінних демократій – поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, система стримувань і противаг, загальні і рівні вибори, зовні правова і соціальна держава, політичний плюралізм, досить ефективні форми політичної і громадської участі, народ – джерело влади тощо.

Детальніше визначення кланово-олігархічної політичної системи наводить О. Бабкіна. За її визначенням "це система, в якій влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів), які пов'язані між собою неформальними, в основному сімейними відносинами і відповідає не державним, а їх особистісним інтересам. Основні риси кланово-олігархічної політичної системи: нерівність доступу до ресурсів влади, використання неправових засобів зміцнення впливу (корупція); наявність особистих зобов'язань та общинної солідарності між "патроном" та "клієнтом"; систематичне порушення громадянських прав і свобод, протидія існуванню громадянського суспільства, відсутність демократичних форм зв'язку між владою і громадянами. Характерною особливістю кланово-олігархічної політичної системи є те, що інститути політичної участі використовуються, як правило, лише вузько елітарними, пов'язаними з владою, угрупованнями, відсутністю масової електоральної підтримки, слабкістю політичних партій, обмеже-

¹¹ Matsiyevsky Y. How can Ukraine break out of the institutional Trap? Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна, серія "Питання політології", 2016. Вип. 30. С. 48; Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні: монографія. Чернівці: Книги-XXI, 2016. 552 с.

¹² Polterovich V. Institutional Trap. The New Palgrave Dictionary of Economics Online. URL: http://www.dictionarofeconomics.com/article?id=pde2008_1000262

¹³ Розов Н.С. Неопатримониальные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации. Полис. 2016. № 1. С. 139–140.

¹⁴ Hale H. Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. Cambridge: CambridgeUniversityPress, 2015. 538 p.

ністю їх впливу на прийняття політичних рішень, концентрацією політичної влади і ресурсів у руках правлячої кланово-олігархічної еліти, яка прагне монополювати контрольований політичний процес. Така система має риси ієрархічності й соціальної нерівності, політичного домінування привілейованих груп¹⁵.

Однак гібридна держава з авторитарним режимом змагання та електоральним режимом змагання дещо відрізняються. Основна відмінність, на наш погляд, у тому, що у першому випадку політична конкуренція як така відбувається між фінансово-промисловими групами (далі ФПГ) за практично необмеженої влади президента (звідси й масштаби використання адмінресурсу і решти ресурсів як-от: фіскальних органів, органів правопорядку, інших наглядових інстанцій, силових структур тощо). За цієї моделі президент є формальним і неформальним арбітром нації і ФПГ. У другому ж випадку позиції президента значно слабші і він є представником однієї з ФПГ, а змагання відбувається з різним успіхом між відносно рівноцінними ФПГ. Але і у першому, і у другому випадку главою держави не може стати кандидат, якщо його кандидатура не узгоджена з основними ФПГ. Тому великою ілюзією є думка, що кланово-олігархічну державу може очолити незалежний політик. Несистемний – так, про що, приміром, свідчить перемога на президентських виборах 2019 р. Володимира Зеленського, який не був професійним політиком. Однак його перемога була наслідком рішення ФПГ, які "приватизували державу". Те ж саме можна сказати й про інших глав держави, за винятком Леоніда Кравчука та Леоніда Кучми у першій каденції. Зрозуміло, що гібридна держава з гібридним режимом змагання більш наближена до демократії, ніж з авторитарним режимом змагання, оскільки у цьому випадку має місце важлива умова, без якої неможливий розвиток демократії, – політична конкуренція, хоча й вкрай нецивілізована.

Спільним для кожного етапу є дії за принципом "переможець отримує все, а ворог – закон". Тобто політичні рішення ухвалюються у доволі довільному режимі, а коли йдеться про політичних

¹⁵ Бабкіна О. В. Вказ. праця.

опонентів – щодо них застосовується закон. Це, відповідно, призвело до надзвичайного дефіциту нормозастосування – конституція і закони попросту не працюють. Проблемою подібної гібридної системи є не нормотворчість (часто закони бездоганні), а нормозастосування. Характерною особливістю такої політичної системи та політичного режиму є наявність так званих "інституційних пасток" – інститутів та інструментів, які створювалися з метою забезпечення інтересів (політичних, бізнес-інтересів) ФПГ, наслідки застосування яких мають кумулятивний ефект: з часом вони призводять до нагромадження проблем, які починають руйнувати державу через вихолощення її функцій. Перманентна неефективність і пошуки виходу з "інституційної пастки" є предметом численних наукових досліджень у вітчизняній політичній науці¹⁶. Однак спільним і таким, що пронизує майже усю історію незалежної України, починаючи приблизно з 1996 року, є панування так званих "олігархів" у найбільш прибуткових галузях економіки і політичного життя. "Олігархія – це недемократичний різновид правління, що забезпечує панування вузького кола найбільш багатих осіб, а також владна еліта, яка репрезентує і очолює олігархічне правління. Визначальною характеристикою олігархії є підпорядкування невеликою елітною групою всієї системи влади відповідно до власних інтересів, особливо тих, що стосуються накопичення багатств і привілеїв"¹⁷.

Немає потреби детальніше описувати офіційні політичні інститути та інституції. За формальними показниками система має вигляд цілком демократичної. Зосередимося на тому, як власне функціонує олігархічний політичний режим в Україні. Тут насамперед слід зосередитися на аналізі функцій як самої держави,

¹⁶ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. 284 с.; Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2017. 248 с.

¹⁷ Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал та ін. Київ, 2011. С. 512.

так і окремих її інституцій. Результат такого аналізу функцій, у першу чергу механізмів інкорпорації політичного класу до вищих органів державної влади і навіть місцевих органів влади, дозволяє зрозуміти, що існують певні паралельні офіційним структури, які фактично й виконують функцію джерела влади. Тобто, у політичному просторі діють актори, які володіють політичним капіталом і знаходяться усередині державної корпорації. Цей феномен у політичній науці називається "захоплення держави". За висновком В. Гельмана, у пострадянських республіках держава була "захоплена" здобувачами ренти, причому не стільки ззовні (представниками бізнесу), скільки зсередини – політиками і чиновниками, які входять у неформальну "виграшну коаліцію"¹⁸. Тобто виграшна коаліція – це частина політичного класу. Сам політичний клас не є однорідним: усередині себе він має групи, які відрізняються функціями, характером діяльності, способом рекрутування і складається з бюрократії – чиновників, що призначаються, електократії – чиновників, що обираються і легіслократії – депутатів¹⁹. І попри те, що за Конституцією джерелом влади є народ, на практиці народ радше є своєрідним "співджерелом" влади, він швидше виконує функцію офіційної легітимації цих своєрідних "делегатів ФПГ".

Звісно, що за такої системи у першу чергу зазнає деградації інститут парламентаризму. Зауважимо, що в Україні навіть за президентства Л. Кучми парламент зберігав відносну автономію і парламентарі все ж мали можливість впливати на ухвалення політичних рішень. Однак у подальшому – за президентства В. Януковича (2010 – 2014 рр.) – удару по парламентаризму було завдано в двох напрямках: з одного боку, відміною положень Конституції в редакції 2004 р.; з другого боку, через скасування у регламенті Верховної Ради норми про можливість формування

¹⁸ Гельман В. Politics versus policy: технократические ловушки постсоветских преобразований. Препринт М-55/17. Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017. С.11.

¹⁹ Політична енциклопедія. С. 333.

коаліції лише фракціями Верховної Ради і, відповідно, дозволом брати участь у цьому процесі й окремим депутатам.

Відміна норми про ексклюзивне право фракцій на формування коаліції більшості та відповідна індивідуалізація права на входження до такого об'єднання відкрила можливість для легального перетікання депутатів Верховної Ради з одного табору до іншого, найчастіше до пропрезидентського. При цьому був сформований режим найбільшого сприяння для парламентської корупції, де з березня 2010 р. і до кінця роботи Верховної Ради VII скликання в парламенті сформувався певний "риннок депутатських послуг", на якому могли "монетизуватися" як переходи по фракціях (зневажливо таких депутатів стали називати "тушками"), так і окремі голосування чи участь у просуванні законопроектів. При цьому основна модерація як власне "капіталовкладень" у депутатську діяльність, так і формування порядку денного роботи Верховної Ради здійснювалася з-поза меж парламенту – із президентської Адміністрації та близьких до неї структур (Кабміну, Партії регіонів, пізніше РНБО)²⁰.

Антиреформа – 2010, стала початком стрімкої авторитаризації України. Вона відкрила шлях не просто до зрощення влади і бізнесу, що для України вже було традицією, а до зростання держави і криміналу. Щоправда, останній або проходив легалізацію, або, навпаки, діяв із глибокої тіні. Формальних ознак такої кооперації було небагато, однак головним виявом її став навіть не матеріалізований чи персоніфікований вимір, а залучення до функціонування державного механізму методів керування (у т. ч. й застосування фізичного насилля) кримінального світу. В такій моделі Верховна Рада як парламент, а парламентаризм як інституція представницького правління почали стрімко втрачати свою сутність. Фактично, за правління В. Януковича було досягнуто максимального применшення (часом аж до приниження)

²⁰ Лісничук О. Український парламентаризм: неформальний вимір формальних функцій. / Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / За ред. Г. І. Зеленько. Київ, 2014. С. 34 – 35.

значення Верховної Ради, коли політичний режим функціонував у форматі "з парламентом, але (практично) без парламентаризму"²¹. На первинні ролі вийшли такі: легітимізаційна (щодо міжгрупових угод у правлячому класі); легалізаційна (формальне проведення рішень, прийнятих за межами парламенту); церемоніальна. Головною ж неформальною функцією парламенту як владного інституту стало блокування доступу. В цей спосіб правляче угруповання через парламент організовувало узурпацію влади і ресурсів.

Варто визнати, що після втечі В. Януковича і відновлення дії Конституції України у редакції 2004 р. парламент частково повернув собі традиційну функціональну ідентичність. Утім, привнесені чи розвинуті за попереднього режиму функціональні особливості хоч і звузилися, але повністю не зникли. Основну причину цього вбачаємо у збереженні механізмів кооптації політичного класу, створених за президентства саме В. Януковича і недостатній інституціоналізації влади, чого так і не зробив президент П. Порошенко, незважаючи на передвиборчі обіцянки. Ідеться, у першу чергу, про унормування процедури розпуску парламентської більшості, відмову від запровадження конструктивного вотуму недовіри, відмову від пропорційно-мажоритарної виборчої системи, унормування діяльності парламентської опозиції, парламентських слідчих комісій, процедури імпідменту президента та ін.

Тобто, в основі політичного класу залишилися такі самі або й ті ж самі люди, незважаючи на істотне оновлення парламенту (більше 60%). Однак ті представники політичного класу, які були в опозиції до режиму Януковича і після Євромайдану стали владою, взяли на озброєння ті ж правила гри, проти яких, власне, й виступав Євромайдан. Зауважимо, що політичний клас в Україні являє собою дуже вузький соціальний прошарок, який займається професійною політикою і має бізнесові або інші зв'язки з певною ФПП, і той, хто перебуває у її орбіті, може виходити як публічний

²¹ Лісничук О. Український парламентаризм: неформальний вимір формальних функцій. / Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / За ред. Г. І. Зеленько. Київ, 2014. С. 35.

політик, то тимчасово пересувається "у тінь", однак ніколи не полишає це коло. Деформований інститут народовладдя є однією з рис кланово-олігархічного режиму.

Цікаві цифри про характер політичного режиму наводить журнал "Новое время" на основі аналізу статків найбагатших українців, починаючи з 2007 р.²² Виявилось, що десять з двадцяти найбагатших людей за цей час жодного разу не полишали двадцятку. Якщо зі статками цих людей щось і відбувалося, то тільки під впливом макроекономічних факторів, які позначалися на економіці всієї країни. Тобто активи десяти найбагатших українців падали через зменшення їх вартості і разом з падінням ВВП країни. Сьогодні десяток найбагатших людей зосередив у своїх руках активів на 14,4 млрд дол. Це становить 13% ВВП України: небачена для демократичного світу концентрація багатств, характерна для відсталих і корумпованих країн. Для порівняння, у США активи першої десятки багатіїв – це тільки 3,3% ВВП найбільшої економіки планети. "Стабільність, яку демонструють найбагатші українці, на думку А. Аслунда – аналітика Atlantic Council, відображає величезні проблеми всієї країни. Виходить, що існує каста недоторканих, які можуть нагромаджувати багатство за любої влади"²³.

При цьому слід особливо наголосити, що навіть порівняно з авторитарними режимами країни з гібридними політичними режимами є найменш ефективними і здатними забезпечити розвиток країни, мобілізацію її ресурсів. Саме гібридні режими, що перебувають у зоні ризику і втягування своїх країн у категорію "failedstate", тобто країни, яка не відбулася, мають й усі негативні ознаки – бідність, втрату державності, невиконання державою своїх функцій і які неминуче йдуть до втрати суверенітету.

Таким чином, поступово у вітчизняному соціумі утворилася нечисельна, але вкрай впливова соціальна група, яка у своїх руках зосередила економічні, політичні, інформаційні ресурси. За аналогією з фізикою цей процес можна описати як "закон

²² Закрытый клуб олигархов: сливки финансового общества. Новое время. №21, 7 июня 2018г. С. 18 – 22.

²³ Там же. С. 20.

заломлення світла" – коли промінь світла потрапляє на перешкоду, відбувається його заломлення і відбиваючись, він набуває іншої форми. Тобто у політичній системі України ФПГ являють собою таку собі стіну, об яку заломлюються усі запити, які надходять від суспільства. А відбитий промінь відображає насамперед їхні інтереси. Звісно, часом інтереси суспільства і ФПГ збігаються – відбуваються якісні зміни, включаючи істотну зміну "правил гри". Так було з Помаранчевою революцією і Євромайданом, коли і суспільство, і ФПГ виступили спільно – перші проти авторизації країни і зближення з Росією, другі – проти усунення їх від отримання державної ренти на користь більш вужчого оточення В. Януковича. Водночас у разі, коли інтереси суспільства і ФПГ розходяться, політичні рішення, які ухвалюються, у першу чергу відповідають їхнім інтересам, оскільки саме вони є монополістами у володінні і розпорядженні фінансово-економічними, політичними та інформаційними ресурсами.

Своєрідною є ситуація в регіонах. Усі 30 років в Україні повноцінної регіональної політики фактично не було. Через це на величезній кількості територій (зазвичай це міста районного значення) утворилися так звані "системоутворюючі підприємства", завдяки яким функціонують цілі містечка і райони. Власники таких підприємств є повноцінними господарями (такими собі феодалами) не тільки цього підприємства, але й усього регіону, оскільки таке підприємство є ледь не єдиним великим роботодавцем, платником податків. Звісно, що без донорських вливань таких підприємств місцева влада здатна мало що зробити в регіоні.

Через збереження вище згаданих механізмів інкорпорації політичного класу дистанція між формальними і неформальними інститутами, властива для української політики і соціуму загалом, яскраво відображена і унаочнена насамперед на рівні парламентаризму, після Євромайдану не тільки не скоротилася, а навпаки, посилилася. Особливим варіантом зазначеної конвергенції формального та неформального стали неформальна реалізація формальних функцій, а також практика поглинання формальних інститутів неформальними. Сьогодні до них додалися чинники, пов'язані із викликами постреволюційної ентропії та військовими діями на Донбасі.

Спосіб і порядок формування представницьких органів державної влади. Для кланово-олігархічного політичного режиму характерні й відповідні механізми інкорпорації політичного класу, специфічні соціальні ліфти, специфічна конфігурація виборчої системи. Мета усіх перерахованих інструментів – створення максимальних гарантій для відтворення у владі представників (ставлеників) ФПГ. Оскільки основні статки у такій системі отримуються у вигляді ренти – за рахунок державних замовлень, які, знову ж таки, є наслідком певних корупційних дій – так званих "відкатів", коли отримувач державної ренти зобов'язаний певний відсоток коштів, отриманих унаслідок державного замовлення, повернути чиновнику, який передає частину з них, у свою чергу, своєму керівнику і так далі. То усі особи у цій "зв'язці" мають бути "своїми". Отже, критерієм ефективності чиновника за такої системи стає саме належність до певної ФПГ і особиста відданість очільнику, а також готовність "грати" саме за неформальними правилами. У тих рідкісних випадках, коли, скажімо, до Верховної Ради потрапляли люди, які не готові були грати за нав'язаними системою правилами, їх політична кар'єра не була тривалою – система попросту таких відкидала. Парламентських старожилів, не замішаних у корупційних схемах і які не мають бізнесу, можна перерахувати на пальцях. У такий спосіб формується кругова порука і вона стає не тільки звичним правилом, а й основою функціонування і відтворення кланово-олігархічної системи.

Саме тому питання щодо типу виборчої системи було причиною численних політичних конфліктів і саме під лозунгом зміни виборчої системи відбувалися і Помаранчева революція, і Євромайдан. З цієї ж причини Україна отримала певний тип виборчої системи, яка виконувала специфічну функцію – з максимальною вірогідністю гарантувала відтворення влади ФПГ у представницьких органах влади. Однак вітчизняні парламентарі вперто чіплялися за мажоритарно-пропорційну виборчу систему. І навіть наявність пропорційної складової у такій виборчій системі мало перешкоджала їхнім намірам, оскільки пропорційна виборча система у загальнонаціональному окрузі є інструментом, який змушує нові політичні партії, які ще не заангажовані олігархами і мають незрівнянно малі бюджети, звертатися за інформаційною

підтримкою до власників телевізійних каналів, які належать все тим же олігархам. Звісно, у таких партій є альтернатива – обійтися без послуг загальнонаціональних каналів. Але за таких умов шанси потрапити до парламенту у такої партії істотно знижуються. Таким чином виборчі системи, які застосовувалися в Україні, цілком ефективно виконували функцію, заради якої вони запроваджувалися – відтворення у владі представників ФПП. І неформальна система "виборчих цензів", які існують паралельно з офіційними (віковий ценз, ценз осілості, грошова застава), істотно звужують можливості політичних сил, утворених поза цими групами.

Мажоритарна складова за змішаної виборчої системи була інструментом, який давав можливість масово скупити голоси виборців у мажоритарних округах, а в парламенті досягати потрібних результатів голосувань саме за рахунок мажоритарників. Крім того, ця виборча система уможливила формування системи "превентивних заходів", які дозволяли ще на етапі виборчої кампанії з високою вірогідністю отримати бажаний результат. Це досягалося за рахунок "витискання" потенційних опонентів бажаних кандидатів через формальні причини (неправильно складена декларація, оформлені документи), відсутність адекватної реакції територіальних виборчих комісій на скарги, відхилення судами позовних заяв на порушення прав потенційних опонентів "потрібних кандидатів" або ж затягування розгляду цих справ, ігнорування компетентними органами масових порушень виборчого процесу, формування "правильних" складів виборчих комісій і т. ін. Ці "переваги" виборчої системи активно експлуатувалися й постмайданними політичними силами, які так само влаштовували політичні торги з тих чи інших питань, мобілізуючи голоси фракцій і окремих депутатів, які відверто заявляли про свою опозиційність.

Відповідно, й повноцінні соціальні ліфти для такої системи нехарактерні. Саме дистрофією соціальних ліфтів і пояснюється проходження у владу осіб, які часто жодним чином не проявили себе ані публічними діями, ані ефективними менеджерами, але завдяки власній належності до ФПП легалізувалися у владі.

Результатом такого принципу інкорпорації еліт стали дистрофія політичних інститутів, які відтворювали нові й нові

вкрай неефективні політичні інститути або так звані "підривні інститути",²⁴ профанація в діяльності політичних партій, імітація артикуляції політичних інтересів, непрацюючі соціальні ліфти, перенесення центру законотворчості з парламенту до Адміністрації Президента, девальвація ролі органів місцевого самоврядування на користь місцевих державних адміністрацій тощо.

І лише завдяки наявності однопартійної більшості і політичній волі у особисто Президента В. Зеленського Верховній Раді України IX скликання вдалося ухвалити новий Виборчий кодекс, який докорінно змінив систему виборів народних депутатів України і обіцяє справити позитивний вплив на процеси політичного структурування суспільства, стабілізацію партійної системи і зв'язок депутатів з виборцями. Зокрема, запровадження регіональних партійних списків з системою преференційного голосування дасть змогу виборцям впливати на якісний склад парламентських фракцій, що є істотним прогресом у політичному процесі в Україні. Оскільки виборцям більше не доведеться купувати "кота в мішку", як це було донедавна за наявності закритих партійних списків. Також важливою перевагою є ліквідація мажоритарної складової у системі виборів, яка створює умови для внутрішньопарламентської корупції. Чи приведе це зменшення впливу ФПГ на якість партійних списків? Радше ні, оскільки вони так само матимуть вплив на формування регіональних партійних списків. Хоча це радше данність часу і того типу політичної системи, яка сформувалася в Україні за роки незалежності. Відсікти повністю вплив великого бізнесу на якість партійних списків неможливо, оскільки це люди, які розпоряджаються ресурсами, а отже і надалі будуть зацікавлені у представництві "своїх" кандидатів у партійних списках і подальшому їх використанні для лобіювання своїх інтересів у парламенті.

Недоліком нового Виборчого кодексу можна назвати і поєднання загальнодержавного виборчого списку і регіональних виборчих списків зі збереженням загальнодержавного одномандат-

²⁴ Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь. С. 95 – 96.

ного виборчого округу, замість запровадження багатомандатних виборчих округів. Це призведе до плутанини серед виборців, а також істотно ускладнить систему підрахунку голосів. Іншим вагомим недоліком вважаємо запровадження обмежувального бар'єра однакового і для партій, і для партійних виборчих блоків. Натомість доцільно було запровадити вищий обмежувальний бар'єр для виборчих блоків, що підштовхнуло б партії до об'єднання і сприяло б їх укрупненню, а відтак зменшенню кількості партій і стабілізації партійної системи.

Характер партійної системи. Процеси партієгенезису в Україні відбуваються циклічно, де кожен цикл підпорядкований логіці функціонування кланово-олігархічного політичного режиму. За роки незалежності в Україні було зареєстровано 436 політичних партій, фактично ж існувало 349²⁵. На перший погляд наявність політичних партій – це свідчення політичного плюралізму і політичної конкуренції. І зазвичай чисельність політичних партій стрімко зростає після політичних катаклізмів. Так, в Україні піки зростання кількості політичних партій припадають на початок 1990-х рр., коли Україна набула незалежності, у період Помаранчевої революції, після Євромайдану. Якщо прослідкувати динаміку утворення політичних партій, то саме після Євромайдану вона набула характеру гротеску. В Україні ледь не половина з них була зареєстрована у період після 2014 р. Динаміка їх реєстрації така: якщо на кінець 2012 р. в Україні було зареєстровано 188 політичних партій, то на кінець 2016 р. вже нараховувалося 352 політичні партії. Тільки протягом 2014 р. було зареєстровано 39 партій, у 2015 р. 79 партій, у 2016 р. – 42 партії, у 2017 та 2019 р. по 3 та у 2018 р. – одна²⁶.

Тобто про що це свідчить? Поступово – починаючи з другої половини 1990-х рр. – політичні партії набули форм квазіінститутів, чие призначення – артикуляція інтересів ФПП. Цю думку

²⁵ Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ, 2020. С. 6.

²⁶ Єдиний державний реєстр політичних партій України. URL: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi/

підтверджують статистичні дані щодо кількості осередків політичних партій. Парадоксально, але при зростанні кількості політичних партій – кількість партійних осередків не те що не збільшувалася, а часом навіть зменшувалася. Так, на 1 вересня 2017 р. в Україні, за даними Мінюсту нараховувалося 15806 партійних осередків, на 1 вересня 2016 р. – 15759, на 1 вересня 2015 р. – 15214, на 1 вересня 2014 р. – 18188, на 1 січня 2013 р. – 19222²⁷. Елементарні математичні підрахунки показують, що кожна партія має по 43 партійні осередки, що критично мало. У абсолютних цифрах найбільшу кількість партійних осередків має партія "Батьківщина" – близько 18 тис., тоді як інші парламентські партії мають по 1200 – 1800 партійних осередків, що свідчить про вкрай неефективну – практично відсутню – організаційну структуру більшості політичних партій.

Рівень членства фактичного, який виводиться на основі соціологічних опитувань, а не партійної статистики (адже зазвичай вона в рази завищена), є критично низьким. У ході соціологічних досліджень, які проводяться Інститутом соціології НАН України з 1993 р. тільки 2-3% опитаних підтверджують своє членство у політичних партіях²⁸. Кількість політичних партій зовсім не адекватна кількості членів політичних партій. Подібна невідповідність виявляється на виборах. Партії, які нібито заявляють, що членами їхньої партії є сотні тисяч осіб, на парламентських виборах не долають обмежуваний бар'єр. Тобто вибори оголюють проблему фіктивного членства у партіях, що повністю розмиває ополітичну структуру суспільства.

Так само критично низьким є й рівень довіри до політичних партій. За даними соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова восени 2020 р. тільки 2,2% громадян повністю довіряють політичним партіям і 12,5% радше довіряють, не

²⁷ Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

²⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ. 2016. С. 163–164.

довіряють же 73,2%²⁹. При цьому зростання кількості політичних партій конвертується у зниження довіри до них. Парадоксально, але рівень недовіри до таких інституцій був найбільш високим саме у роки, коли реєструвалася найбільша кількість партій.

Як наслідок – у суспільстві, а часто й у експертному середовищі можна почути твердження, що в Україні немає ані політичних партій, ані партійної системи. Подібні висновки і ставлення до партій свідчать про те, що, будучи юридично зареєстрованими, у суспільно-політичні процеси партії вмонтовані формально. Тобто партійна система за своїми функціональними якостями залишається вкрай нерозвиненою, оскільки наявні політичні партії, попри їх велику кількість, не виконують функцій артикуляції та представництва суспільних інтересів, що тим самим створює прірву між суспільством та представницькими органами влади. Це є фактором, який поглиблює політичне відчуження і спричиняє дефіцит легітимності.

Власне, нерозвинена партійна структура і політична структуризація є основою кланово-олігархічного режиму, оскільки функції, які покладаються у сталих демократіях на політичні партії в умовах кланово-олігархічного режиму виконують квазіпартії. Тобто за кланово-олігархічного режиму вони здебільшого перетворюються у субінститут ("псевдоінститут"), який, хоча й закріплений юридично, але, як уже було сказано, артикулює інтереси ФПГ. Наголосимо, що це не виключає наявності повноцінних партій. Звісно, вони є, як і є партійна система. Однак в умовах кланово-олігархічного режиму політична партія, яка намагається вийти на парламентський рівень ("у вищу лігу"), незмінно має грати за правилами, які створені ФПГ. Тобто тим самим створюється паралельна офіційному обмежувальному бар'єру (в Україні він на рівні 5%) бар'єри, в основі яких ті чи інші поступки і домовленості грати у потрібні моменти на користь ФПГ.

²⁹ Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (жовтень–листопад 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r>

Таким чином партії "сідають на своєрідну голку", коли з часом цих умов стає настільки багато, що партія відпрацьовує свій електоральний ресурс, втрачає власну ідентичність, стаючи нецікавою виборцю, і, що називається, "списується". Тому середній термін існування парламентських політичних партій в Україні (показник парламентської мінливості) – 2-3 електоральні цикли, та й то у складі виборчих блоків, які зазнали ребрендингу.

Обійти правила, нав'язані ФПГ, практично неможливо через специфіку виборчого процесу. У цій конкуренції така партія або змушена грати за правилами, які нав'язуються ФПГ, або ж її шанси перейти у вищу лігу зводяться практично до нуля.

На місцевому рівні такі партії можуть бути досить успішними. Останні місцеві вибори, проведені на основі пропорційної виборчої системи, стимулювали появу нових більш інституційно спроможних партій. Однак для виходу на загальнонаціональний рівень такі партії змушені витратитися на популяризацію своїх ідей, що зазвичай робиться через ЗМІ, рахуватися з адмінресурсом і тим самим домовлятися з людьми, які є негласними "господарями" регіонів. Якщо діяти виключно в рамках закону, то усі ці витрати цілком посильні для політичних партій. Однак тут партії зіштовхуються із ситуацією, коли, граючи за правилами, в межах закону, вони програють партіям, які виходять за рамки закону, і витрачають на пропагування себе значно більші суми. І хоча це законом заборонено, однак адміністративний ресурс уже на боці цих партій-бізнес-проектів і компетентні органи (територіальні виборчі комісії, прокуратура) попросту не реагують на порушення законодавства. Прийнятий у 2017 р. Закон "Про державне фінансування політичних партій" хоча й запрацював, однак партії досить швидко навчилися його обходити, про що свідчить надзвичайна кількість зовнішньої реклами, доточасний початок виборчої кампанії, витрати на які, за висновками фахівців, перевищують усі допустимі законом норми. Тим самим стартові позиції партій, які зрощені з владою і є бізнес-проектами наперед сильніші за тих, які дійсно хочуть становити конкуренцію владі.

Крім того, багато партій створюються як бізнес-проекти, перетворюючись у товар, який ФПГ орендують або купують за

відповідну плату під час виборів, щоб ті "грали" як технічні кандидати на їх користь, або ж у складі виборчих комісій³⁰.

Тобто доволі ліберальне законодавство про реєстрацію політичних партій, специфічне виборче законодавство і вкрай байдуже ставлення Міністерства юстиції до перевірки партійної документації під час реєстрації політичних партій (мотиви залиши-мо поза увагою) уможливило різноманітні маніпуляції політичних партій у ході виборчої кампанії, коли партії, які не беруть участі у виборах, мають можливість входити до виборчих комісій регіонального та місцевого рівнів, "продаватися" на користь тих чи інших кандидатів у депутати, здаватися в оренду тощо.

Яскравим прикладом подібного ліберального законодавства під час реєстрації політичних партій є той факт, що, зокрема, у останніх місцевих виборах (восени 2020 р.) взяли участь 194 політичні партії, більшість з яких є, звісно, регіональними, хоча зареєстровані як загальнонаціональні, оскільки українське законодавство забороняє функціонування регіональних партій. У цьому зв'язку виникає питання до Міністерства юстиції – як такі дрібні партії могли виконати вимоги, які висуваються для реєстрації політичної партії, а зокрема, щодо створення первинних організацій у 2/3 областей України і були зареєстровані як загальнонаціональні?

Наслідком подібного ліберального законодавства для утворення політичних партій стала подальша деінституціоналізація партійної системи та девальвація ролі політичних партій у суспільній свідомості, деідеологізація політичних партій і подальша фрагментація партійної системи.

Співвідношення між центральною та регіональною владою в Україні так само, як і інших інститутів, зазнало деформацій у процесі утвердження кланово-олігархічного політичного режиму. Ще на початку 1990-х рр. владна вертикаль в Україні була утворена як своєрідний гібрид між недосформованою демократичною моделлю з децентралізацією влади та збереженими залишками радянської високоцентралізованої моделі. На практиці це означало

³⁰ Детальніше див.: Кармазіна М. Там само. С. 30–32.

дублювання повноважень представницьких органів влади – обласних та районних рад – і місцевих державних адміністрацій, які повністю підпорядковувалися главі держави, а не уряду. Подібний оксюморон сприяв посиленню позицій глави держави у системі органів державної влади на користь зменшення функцій уряду і прем'єр-міністра, який був формальним главою виконавчої влади. Дуалізм виконавчої влади, закладений у Конституції України, породив хаос, управлінський безлад і посилив політичну корупцію. Ослаблення вертикалі виконавчої влади, відмова від прямого тиску за політичними мотивами на опозицію зменшили вплив адміністративного чинника на виборах. Так, парламентські вибори 2006 і 2007 рр., а також президентські вибори 2010 р. чітко продемонстрували зростання змагальності виборчого процесу. Однак унаслідок "антиреформи – 2010", суть якої було описано вище, в Україні розпочалися процеси деінституціоналізації політичної системи, наслідком чого стала стрімка авторизація політичного режиму. У системі виконавчої влади цей процес позначився формуванням нової інституційної структури – так званих "наглядачів", які вбудовувалися в нову систему правил, що різко відводило Україну у бік держави з псевдоавторитарним політичним режимом.

Саме ці процеси стали соціальним фундаментом закріплення в Україні патрон-клієнтських стосунків між суспільством і державою і кланово-олігархічного політичного режиму. Іншими словами, корупція, клієнтелізм посилювалися, бо громадяни готові були це споживати. Українська держава відіграє роль патрона щодо свого колективного клієнта – населення: патрон обдаровує і захищає своїх клієнтів в обмін на лояльність і підтримку. Ці стосунки ґрунтуються на зв'язках особистої залежності і мають неформальний характер. Зрозуміло, що є пряма залежність рівня розвитку та щільності патрон-клієнтелістських зв'язків з рівнем історичної колективізації (патерналістські прагнення). Тобто конституційно закріплений дизайн політичних інститутів формально існував. На практиці ж він мав свої прояви. Головне – інституційні зміни не мали системного, комплексного обґрунтування. Механічне повернення до Конституції 1996 р. у 2010 р. і

потреба нівелювати її недосконалість призвели до неформальних практик, які вибудовувалися на певній довірі та минулих зв'язках. Звідси зрозуміле введення у публічний дискурс категорії "сім'я", як називали найближче оточення президента В. Януковича, яке монополізувало систему ухвалення усіх рішень, доступ до ресурсів, монополізувала ринки, у тому числі й політичний³¹. Звісно, що інколи, на вимогу "патрона", вкладалася частина надприбутків у соціальну сферу. Останнє робилося для зниження соціальної напруги і створення ефекту реальності економічної стабільності. Хоча насправді така політика має так само кумулятивний ефект, коли нагромаджуються проблеми, які розв'язувати стає дедалі складніше.

Отже, якщо зростає централізація і монополізація процесів вироблення та прийняття рішень, у першу чергу гальмується процес їх оцінки та реалізації. Це відбувалося на місцях, де контроль залежав від конкретних людей, агентів, які працювали від імені та під прикриттям президента чи його найближчого оточення. Тобто, контроль був покладений на тих, кого слід було б контролювати.

Нова інституційна структура – "наглядачі", – будувалася, як уже згадувалося, на принципі довіри. Але він притаманний вертикальним зв'язкам. На горизонтальному рівні система ґрунтувалася на засадах політичної корупції. Для того, щоб мінімізувати можливі ризики застосовувалися дві форми – публічна (зовнішня) та тіньова (внутрішня). Для забезпечення публічної складової потрібна була соціально-політична організація, яка мала представляти інтереси своїх членів та бути причетною до процесів легітимації³². Таким чином формувалася партія влади – за цим принципом були утворені свого часу блоки "За Єдину Україну", партія "Наша Україна", ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, Блок Петра Порошенка, "Народний Фронт", хоч як це не

³¹ Ковалевський В. Формування політичних рішень в Україні: проблема співвідношення функцій і ролей виконавчих і представницьких органів влади на місцевому рівні / Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / За ред. Г. І. Зеленько. Київ, 2014. С. 144 – 146.

³² Там само. С. 145 – 146.

дивно, але й партія "Слуга народу". І саме до лав своєї "партії влади" зазвичай втягуються представники місцевих еліт, лідери громадської думки тощо. У свою чергу, тіньовою формою була політична корупція за принципом кругової поруки. Саме цей принцип не змогли подолати на початку подій кінця зими – весни 2014 р., коли відчуття власної безпеки змусило окремих учасників кругової поруки виступити проти української державності і брати участь у нових псевдодержавних утвореннях. З організаційного погляду, таким способом до загальноприйнятих "правил гри" долучаються власні обмеження організацій, дотримуватися яких мають усі члени.

Таким способом створювалася інституційна структура самовідтворення влади. Це був новий механізм підвищення безпеки та контролю за фінансовими потоками з боку домінуючих ФПГ. Інституційна структура, що вибудовувалася, мала специфічну природу. Вона не була формалізованою де-юре, але мала всі ознаки сталої інституційної структури де-факто.

Інститут "наглядачів" будується на принципах контрактних відносин, де винагорода агентів залежить від ефективності представництва на місцях. Це складна мережа явних та неявних контрактів, мета яких полягає у накопиченні фінансових та інших ресурсів, паралельно з вибудовуванням системи тотального контролю³³.

У такій структурі ідеологія, зрозуміло, відсутня. Наявна тільки відданість "наглядачам", що будується на принципах корпорації. За роки після Революції Гідності, коли стався своєрідний бум громадянського суспільства, завдяки адміністративно-територіальній реформі з децентралізацією фінансів та реформі державної служби, і елементарний розвиток масових комунікацій інститут "наглядачів" почав давати перебої, насамперед, через можливість

³³ Ковалевський В. Формування політичних рішень в Україні: проблема співвідношення функцій і ролей виконавчих і представницьких органів влади на місцевому рівні / Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / За ред. Г. І. Зеленько. Київ, 2014. С. 147.

громадськості контролювати процеси перерозподілу коштів, призначення на посади, видачу ліцензій, дозволів тощо.

Тим самим відновився процес реінституціоналізації влади, суть якої у відновленні природних функцій політичних інститутів. Це є умовою руйнації кланово-олігархічного політичного режиму. Однак після перемоги Президента В. Зеленського і через елементарну некомпетентність його оточення процеси реінституціоналізації влади послабилися. Більше того, спостерігається її доволі швидка деінституціоналізація, послаблення керованості державою, сплеску корупції та політичного хаосу. Водночас нині, на наш погляд, виникає нова реальність, коли завдяки реформі децентралізації традиційні ФПГ дещо послабилися за рахунок посилення місцевих кланів. Про це свідчить поява великої кількості регіональних партійних проєктів. Добре це чи погано з точки зору подальшого розвитку держави? Очевидно, що процеси переформування влади будуть дуже болісними, однак вони означають посилення політичної конкуренції, що, зрештою, приведе до стабілізації інституційної системи держави. Політичні актори, зрештою, бажатимуть грати за зрозумілими правилами гри, що вселяє сподівання на доволі позитивний поступ держави.

Наразі ж, як видно з наведених даних та аналізу, в нашій державі склалася складна інституційна система, порушення в якій стали фундаментом для тих соціально-політичних зрушень, які нині відбуваються. Формальні "правила гри", зафіксовані у Конституції України та відповідному правовому полі, останнім часом тісно перепліталися або повністю замінялися на різних рівнях влади з напівлегальними практиками впливу окремих ФПГ. Тобто централізації підлягали не тільки певні зовнішні ресурси, функції, посади, але й потоки інформації до людей, які приймали рішення, в першу чергу, до президента.

Після Євромайдану ситуація змінилася мало. Доволі великою проблемою для України, незважаючи на формування антикорупційних органів – Національного антикорупційного бюро України (НАБУ), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), запуску процесу формування Спеціалізованого антикорупційного суду, – корупція зберігається, що й констатовано в аналізі

Transparency International. Україні в останні роки вдалося дещо піднятися у рейтингу. У 2017 р. вона отримала оцінку в 30 балів і разом з чотирма іншими країнами (Гамбія, Іран, М'янма та Сьєрра-Леоне) посіла 130 – 134-те місце. Для порівняння – у 2016 р. Україна набрала 29 балів (131 – 135-те місце у рейтингу), у 2013 р. 25 балів (144–149-е місце зі 177), у 2012 р. – 26 балів, а за 10-бальною шкалою 2011 р. – 2,3 бала, у 2010 р. – 2,4 бала, 2009 р. – 2,2³⁴.

Роль груп інтересів та груп тиску у політичному процесі будь-якої демократичної держави виконують громадські організації. Якщо виходити з того, що, по-перше, громадянське суспільство – це певний (зазвичай високий) рівень розвитку суспільства, якому притаманна розвинена система інститутів і взаємодії й стосується воно усієї нерозчленованої позаполітичної чи позадержавної сфери суспільного життя³⁵, то в Україні з огляду на кількісні показники організацій громадянського суспільства (далі ОГС) картинка цілком задовільна. Динаміка інституціоналізації громадянського суспільства після Євромайдану, що базується на даних Державної служби статистики без урахування Криму і території проведення АТО, засвідчує зростання кількості громадських організацій: станом на 1 вересня кожного року в Україні було зареєстровано у 2012 р. 47932, у 2013 р. – 87240, у 2014 р. 72525, у 2015 р. 76866, у 2016 р. 74102, у 2017 р. – 77129 громадських організацій³⁶. При цьому військові дії на Донбасі, анексія Криму роблять неможливим точний підрахунок громадських організацій в країні. Однак рівень довіри до ОГС (благодійні фонди, громадські об'єднання) за весь цей час складав не вище 18%, а до профспілок 15%³⁷.

³⁴ Corruption Perceptions Index – 2017. URL: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017

³⁵ Основи демократії: Підручник для студ. вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. Львів. 2009. С. 152.

³⁶ Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

³⁷ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. Ворони В., д.соц.н. Шульги М. Київ: Інститут соціології НАН України. 2013. С. 485.

Слід наголосити, що саме 2013 р. став переломним стосовно рівня довіри та недовіри ОГС. Саме того року позначка рівня довіри стала вищою щодо позначки недовіри. За даними Фонду демократичних ініціатив ім. Ілька Кучеріва рівень довіри до громадських об'єднань у 2013 р. становив 38,4%, тоді як рівень недовіри становив 35,6%. У період від 2004 р. до Євромайдану в Україні спостерігався невисокий рівень довіри до ГО (позначка не перевищувала 20%), а рівень недовіри, навпаки, відзначався високою позначкою (майже 50%). Тільки у 2013 р. громадяни почали більше довіряти, ніж не довіряти громадським об'єднанням. Станом на 2014 р. 45,7% опитаних респондентів заявили про те, що вони "цілком довіряють ГО" та "швидше довіряють ГО", проте станом на 2016 р. тих, хто довіряє стало на 8,7% менше. Хоча після революційних подій Євромайдану рівень довіри почав дещо знижуватись, однак залишається вищим по відношенню до рівня недовіри. Як свідчать соціологічні опитування до Євромайдану українці не відчували себе громадою навіть у раках міської спільноти. Громадянське суспільство не мало вагомої організаційної основи і конкретних об'єктів соціально-політичної ідентифікації. Безліч громадських організації створювалися для отримання грантів і були нечисленними. Істотно низький відсоток населення вважав себе членами громадських організації. Так, за даними соціологічного моніторингу, 87,1% опитаних українців відповіли, ще не є членом жодної організації, об'єднання чи руху. Лише 9,8% респондентів підтвердили свою участь бодай в одній організації, об'єднанні чи русі, а 3,1% у двох³⁸.

Зауважимо, що характер громадської участі визначається рядом соціокультурних характеристик суспільства. Так, тип політичної культури, сприятливий для розвитку громадянського суспільства, визначає, насамперед, довіра до інших громадян, громадська ініціативність та участь у колективній діяльності. Водночас більшість українців на сьогодні мають низький рівень

³⁸ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. Ворони В., д.соц.н. Шульги М. Київ: Інститут соціології НАН України. 2013. С. 116.

ментальної готовності до такої діяльності, а ідеї громадянського суспільства для них ще не набули форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей, так і цінностей-засобів)³⁹. О. Майборода цю ситуацію пояснює наявністю певної консервації "підданської" політичної культури більшої частини населення України, що може призводити до конфронтаційності і в соціальних відносинах, і в масовій поведінці, спрямованій проти державних інституцій⁴⁰. Навіть після Євромайдану зростання міжособистісної довіри в українців загалом не є помітним: від 4,3 бала (за десятибальною шкалою) у 2005 р. до 5,06 бала у 2014 р.⁴¹. Лише 42% громадян у 2015 р. підтверджували наявність у них досвіду об'єднання з іншими людьми для розв'язання соціальних або власних проблем протягом останніх дванадцяти місяців (при цьому це стосується здебільшого мешканців великих міст)⁴². Серед українців досі не поширена більшість форм громадської активності, зокрема, участь у роботі структур "третього сектору" (для порівняння, у Німеччині таку участь беруть 31,4% опитаних громадян, в Україні – 2,3%). Щоправда, в останні роки стала відчутною тенденція зростання довіри до громадських об'єднань. На тлі низьких показників участі громадян в їх діяльності цю тенденцію можна охарактеризувати скоріше як часткове перенесення патерналістських очікувань від держави на недержавні інституції.

Запроваджений у 2015 р. інструмент електронних петицій також не став достатньо дієвим для впливу громадськості на формування та реалізацію державної політики. Наприклад, станом

³⁹ Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування. Сучасна українська політика. Київ, 2013. Вип. 28. С. 331.

⁴⁰ Майборода О. Перспективи партнерської моделі взаємодії між державою і суспільством у сучасній Україні: постановка проблеми. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. Вип. 3 (71). С. 9 – 10.

⁴¹ Наумова М. Динаміка громадянських цінностей українців і перспективи ефективної демократії. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, 2016. Вип. 2 (16). С. 241.

⁴² Резнік О. Співпраця, індивідуалізм та пасивність у розв'язанні проблем: ризики та перспективи інтеграції постреволюційного суспільства. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. 2016. Вип. 2 (16). С. 186.

на липень 2016 р. на сервісі електронних петицій до Президента України було оприлюднено близько 25 тис. петицій і лише 40 з них (як правило, ті, щодо яких певні політичні сили чи інші зацікавлені організації проводили потужну інформаційну кампанію) отримали необхідну підтримку (25 тис. підписів). Тобто, звичайному громадянину чи громадському об'єднанню, ініціювавши петицію, вкрай важко заручитися необхідною підтримкою. Крім того, аналіз оприлюднених відповідей Президента України на розглянуті петиції свідчить, що близько трьох чвертей петицій пересилаються Верховній Раді України чи Кабінету Міністрів, а інформація про результати їх розгляду у подальшому не оприлюднюється. Інші петиції, як правило, отримують відповіді у вигляді роз'яснень.

Проте за офіційними цифрами важко сховати реальну інституційну спроможність українського громадського сектору. На практиці лише незначна кількість зареєстрованих інституцій громадянського суспільства провадить будь-яку діяльність. Органам статистики про свою діяльність звітують лише близько третини зареєстрованих громадських об'єднань, інших не знаходять за реєстраційними адресами, і додаткові відомості про них відсутні⁴³. На думку експертів, активно працюючих інститутів громадянського суспільства взагалі не більше 3-4 тис., значна кількість інших є формальними чи кишеньковими утвореннями⁴⁴.

Ілюстративним є аналіз напрямів діяльності громадських об'єднань. Згідно зі статистичними даними, найбільше таких об'єднань є оздоровчими та фізкультурно-спортивними (17,6%), професійної спрямованості (10,3%), молодіжними (7,8%), об'єднаннями ветеранів та інвалідів (5,8%)⁴⁵. При цьому тривалий час не можна було назвати жодного громадського об'єднання, діяльність якого мала б значний суспільний резонанс та підтримку серед

⁴³ Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2014 році: статистичний бюлетень. Київ, 2015. С. 8.

⁴⁴ Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства України 2002 – 2013 роки : звіт за даними дослідження / упоряд. Л. Паливода. Київ, 2014. С. 35.

⁴⁵ Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2014 році: С. 7.

широких верств населення. З 2014 р. завдяки активній роботі, спрямованій на допомогу воїнам АТО та переселенцям з невідконтрольних територій, стали достатньо відомими благодійні та волонтерські організації. За даними Центру Разумкова (листопад 2020 р.), громадським організаціям довіряє 45,9% громадян,⁴⁶ тоді як у 2016 р. ця цифра становила 52%⁴⁷, що можна вважати виявом загальної деморалізації суспільства внаслідок подій останніх років.

Проте слід розуміти, що **інституційна спроможність ОГС виявляється насамперед через їх взаємодію з державою**. І саме тут привертає увагу, що в Україні вона вкрай низька, що можна пояснити специфікою їх появи. Так, якщо у країнах сталої демократії процес становлення громадянського суспільства відбувався синхронно з процесами демократизації – через формування буржуазії як класу, поступове розширення форм політичної участі і суспільної самоорганізації, то в країнах молодшої демократії, які позбуваються рудиментів авторитаризму, становлення громадянського суспільства, по суті, є процесом "відвойовування" сфер компетенції у держави. Причому держава загалом ділиться власними компетенціями у сферах, які є найбільш обтяжливими для неї і найменш привабливими з точки зору прибутків, але дуже неохоче "допускає" громадянське суспільство туди, де формуються правила гри або у сфери, де обертаються великі кошти. Таким яскравим прикладом є, наприклад, ліквідація ЖЕКів і створення замість них ОВБК – організацій власників багатоквартирних будинків, коли ініціаторам їх створення перешкоджали як могли – шкодячи майно, підпалюючи автівки і т.ін. Тобто, якщо у молодих демократіях держава всіляко саботує процеси виокремлення громадського сектору, то у кланово-олігархічних системах

⁴⁶ Україна-2020: невинувдані очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevypravdani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020r>

⁴⁷ Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Балакірева О. М. та ін.]; за заг. ред. О. Корнієвського. Київ: НІСД, 2017. 56 с.

відбуваються дещо інші процеси, коли ОГС адаптуються під потреби ФПГ, які, у свою чергу, знаходять законно прийнятні форми їх адаптації.

Підміна державно-владних відносин неформалізованими громадянськими відносинами в рамках неформальних інститутів спричиняє розвиток квазігромадянського суспільства, яке перебирає на себе значну частину державно-владних функцій і стає конкурентом "нормального" громадянського суспільства. Їх відмінність полягає в тому, що "нормальне" громадянське суспільство завжди взаємодіє з державою через легітимні канали, тоді як квазігромадянське – навпаки. Як наслідок, поряд з офіційною постає тіньова держава, зазвичай заснована на корупції, яка обслуговує неструктуровані чи структуровані нелегально спільноти людей в обмін на відповідні послуги. У зазначеній тріаді домінуючу роль все ще відіграє останнє – представлене ФПГ, які поступово сконцентрували у своїх руках основні виробничі ресурси, а згодом монополізували й політичну сферу (феномен "захоплення" держави, про який йшлося вище).

Зрештою, складається ситуація, коли громадянське суспільство змушене конкурувати не тільки з державою, а ще й з ФПГ. Так, в Україні, згідно з законодавством, при усіх органах державної влади та державних підприємствах створюються громадські ради (ця практика була запроваджена ще 2012 р.), які хоча й мають консультативно-дорадчу функцію – є інструментом впливу громадянського суспільства, все ж таки мають деякий потенціал політичного впливу. Проте на практиці громадські ради часто стають "кишеньковими". Механізм їх створення описав В. Петровський⁴⁸. "Громадські ради формуються відповідно до Постанови Кабміну №996 від 3.11.2010 р. "Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики" зі змінами і доповненнями, затвердженими постановою №234 від 8.04.2015 р. і Типового положення "Про громадську раду при

⁴⁸ Петровський В. Кишенькова громадськість для органів влади. Дзеркало тижня. 2017. 15 квітня. URL: https://dt.ua/SOCIUM/kishenkova-gromadskist-dlya-organiv-vladi-239761_.html

міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, районній, районній у містах Києві та Севастополі державній адміністрації". Цією постановою Кабмін завдяки обмеженню чисельності громадських рад у складі 35 осіб легалізував, на думку В. Петровського, процес створення "кишенькових" громадських рад, які фактично захищають олігархічно-корупційні інтереси виконавчих органів, принагідно вирішуючи власні проблеми. Саме на цьому й побудовано схеми, суть яких у тому, що, внаслідок штучного заведення на установчі збори необхідної кількості "ручних" організацій або ж кулуарних домовленостей (у народі це зветься "договорняк") при голосуванні більшістю за межі квотної чисельності виштовхуються всі або майже всі організації, які готові працювати для держави і суспільства, але з якихось причин є незручними для міністерства. Натомість до складу громадської ради вводяться 35 членів, які завжди підтримають необхідну політику відповідних органів виконавчої влади. Подальша діяльність такої громадської ради, на думку В. Петровського, вже не має жодного значення. Всі питання її легітимний голова вирішить з органом влади, при якому її обрано, так, як потрібно. Тому головне за узаконеною постановою Кабміну схемою – обрати потрібний склад громадської ради, який обирає потрібного голову. Тим самим будь-яка діяльність конкретного органу влади (законна, незаконна, з ознаками корупції, порушень чинного законодавства тощо) освячена громадськістю, а отже, законно захищена. Зрозуміло, що голова громадської ради та члени її правління, незалежно від того, працює вона чи ні, мають можливість вирішувати й власні питання, контролюючи, принаймні на папері, роботу органу виконавчої влади, але фактично будучи не його контролером, а партнером"⁴⁹. Тобто створення громадських рад перетворилося на таку собі форму самолегітимації політичного режиму, коли за рахунок імітації залучення створюється видимість того, що враховується думка громадськості.

⁴⁹ Петровський В. Кишенькова громадськість для органів влади. Дзеркало тижня. 2017. 15 квітня. URL: https://dt.ua/SOCIUM/kishenkova-gromadskist-dlya-organiv-vladi-239761_.html

Тому наразі в Україні спостерігається жорстка боротьба між ФПГ, які саботують реформи і громадянським суспільством, яке й надалі відвойовує сфери компетенції для себе. ФПГ застосовують розгалужену систему методів, спрямованих на нівелювання (дискредитацію) всього, що заважає їх функціонуванню. Свого часу кампанія з дискредитації розгорнулася навколо діяльності антикорупційних громадських організацій і дискредитації так званих "грантоїдів". Нині така дискредитаційна кампанія триває навколо тих, кого називають "соросятами". Водночас такі звинувачення не зовсім безпідставні, адже суть повноцінного громадянського суспільства у тому, що людина у вільний від роботи час на безоплатній основі займається тією чи іншою громадською роботою. У нас же ж цілком шляхетні цілі виконують цілком пристойні люди та організації, але на європейські чи американські гроші. Тобто громадська діяльність у такому разі є формою заробітку і не може вважатися повноцінною. Тому при нібито підвищенні громадської активності, вона не є органічною – такою, що йде від самих громадян, а отже, не має належного ефекту. Так само вона є вкрай обмеженою у суспільстві, де ледь не половина громадян перебуває за межею бідності, де діяльність людей підпорядкована виживанню, а не боротьбі з режимом. Третя причина – це критичний рівень і міжособистісної, і інституційної довіри – люди побоюються обману, зневірені і тому намагаються обмежувати коло свого спілкування і діяльності найближчим оточенням, колегами тощо.

Крім того, часто за кулісами громадських організацій ховається бізнес. Громадські організації виступають основними політичними лобістами. Поширеним явищем є створення "кишенькових" благодійних фондів при державних структурах, правоохоронних органах тощо для перерахування корупційних платежів. Наприклад, громадські антикорупційні організації м. Києва в рамках проекту "Приховані інтереси" знайшли близько 600 структур, які належать 120 депутатам Київради та 45 найвищим посадовцям міської та районних держадміністрацій і до числа яких входять також 96 громадських організацій і 34 благодійні. Такі

організації дозволяють також виявити зв'язки між депутатами..., які можуть надавати один одному корупційні послуги"⁵⁰.

Цікавою є і траєкторія кар'єрних переміщень керівників волонтерських організацій чи лідерів Євромайдану. Логічно, що ці люди, намагаючись реалізувати власні політичні ідеї, ставали політиками. Однак зазвичай вони йшли шляхом найменшого спротиву, тобто не працюючи над розбудовою власної партійної структури – це довго, дорого і не гарантує проходження до парламенту. Такі політичні проєкти посилені тільки ФПГ. Громадські активісти погоджуються на співпрацю з уже відомими політичними брендами, діючи за логікою "потрапимо у владу, а там розберемося", або ж йдуть на співпрацю з ФПГ і працюють у межах правил гри, запропонованих ФПГ. Подібна конвергенція зазвичай обертається тим, що нібито прогресивні і цілком здорові ідеї громадськості використовуються ФПГ у своїх інтересах, стаючи засобом досягнення їхньої мети. І проблема в тому, що у суспільствах з украй низьким рівнем життя нематеріальні ідеї рідко домінують над матеріальними. Звідси й голосування "за гречку", за побудовану дорогу чи дитячий майданчик або ж відвертих популістів.

Ситуація із правовим статусом особистості, гарантуванням прав та свобод людини, засобами масової інформації у кланово-олігархічних політичних системах також має вкрай специфічний вигляд. За наявності конституційно гарантованих прав і свобод людини діють своєрідні обмеження у вигляді неформальних правил гри. Зокрема, конституційні гарантії на безкоштовне отримання медичних послуг, на безкоштовне навчання давно перетворилися на правила, які не працюють або працюють у міру наявних можливостей у відповідних медичних чи навчальних закладах. Тобто, формально ніхто не відміняв ці конституційні норми, але фактично вони виявилися знищеними через неефективність кланово-олігархічної держави, яка вкрай неспроможна забезпечити справедливий перерозподіл матеріальних благ, соціальний захист громадян тощо.

⁵⁰ Голуб А. Від прозорості до контролю. Тиждень.2017. 13 лютого. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/185040>

Аналогічною є ситуація зі ЗМІ. Формально усі наявні телерадіокомпанії і друковані ЗМІ діють у чітко визначеному правовому полі і усі, відповідно, рівні перед законом. Однак на практиці складається ситуація, коли одні виявляються рівнішими за інших. ЗМІ, які належать ФПП, зазвичай отримують потрібні частоти мовлення, тиражі тощо. Тоді як державні канали – найкрасномовніший випадок з громадським телебаченням в Україні – канал Перший.ua, який змушені були закрити на певний час через те, що на нього у держави не знайшлося необхідного фінансування.

Водночас в Україні склалася вкрай неоднозначна ситуація: в умовах російської агресії нібито держава змушена захищати вітчизняний інформаційний простір, що опонентами тут же сприймається як наступ на свободу слова. З іншого боку – під аргументами захисту національного інформаційного поля можуть розправлятися з політичними опонентами тощо. І така надзвичайна невпорядкованість нормативно-правової бази і не завжди ретельне виконання функцій нагляду за контентом з боку Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення послаблюють і цю функцію держави – функцію забезпечення свободи ЗМІ і функцію захисту інформаційного простору, що загалом обертається елементарною суспільною дезорієнтацією і посиленням політичної напруги у суспільстві.

Таким чином, в Україні очевидні розбалансування політичної системи і новий виток у трансформації політичного режиму. Його по-різному оцінюють у фаховому середовищі. Зокрема, вітчизняний дослідник неопатримоніалізму О. Фісун політичний режим в Україні після Євромайдану характеризує як "коаліційну президентську систему з частковими елементами керованої неопатримоніальної демократії"⁵¹. Дещо іншої думки дотримується відомий американський дослідник "патрональної політики" Г. Хейл. На його думку, в Україні після 2014 р. і відновлення парламентсько-президентської моделі, радше слід вести мову про "патрональний парламентаризм", тобто прем'єр-президентські форми правління, подібні до тих, що склалися в Україні в 2005-2010 роках і після

⁵¹ Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy, PONARS Eurasia Policy Memo. 2015. October, No. 394. P. 2.

2014 року, задають умови для конкуренції між "пірамідами влади", тим самим підриваючи монополію на політичний патронаж⁵².

Доповнюючи висновки Г. Хейла, зазначимо, що соціальні потрясіння в Україні на кшталт Помаранчевої революції та Євромайдану призвели до посилення конкуренції ФПГ, однак істотних фундаментальних змін соціальних взаємодій не відбулося. Ці події не забезпечили переходу від персональних обмінів до деперсоналізованих відносин, які б ґрунтувалися на формальних правилах, структурах та процедурах. В Україні зберігається вкрай низька залежність партій від виборців, тимчасом як залежність від ФПГ все ще надзвичайно висока.

Таким чином зміни відбуваються, але істотного розвитку немає – країна ходить по колу, відтворюючи нові й нові вкрай непродуктивні з точки зору соціального прогресу, політичні практики. Найбільш небезпечним явищем є, на нашу думку, деінституціоналізація, яка супроводжується зломом старих, бодай і неефективних, але правил гри, не унормовуючи нові. Подібне правове свавілля позбавляє сенсу будь-які нормативно-правові акти, оскільки немає гарантії, що їх прийняття означатиме їх виконання.

У підсумку варто наголосити, що вибірковість і спонтанність під час проведення реформ та ігнорування механізмами конституційної інженерії взамін на принцип політичної доцільності дедалі більше ускладнює політичний процес і призводить до поступової девальвації функцій держави і розмивання її ознак. Після анексії Криму Російською Федерацією і початку військової агресії на Донбасі ознаки послаблення держави проявилися ще з більшою інтенсивністю. Фактично нині Україна опинилася в ситуації "або – або" – економічний прорив і вихід з інституційної пастки, або повернення у сферу впливу Росії з усіма наслідками: втратою політичного суверенітету і консервацією по суті колоніального стану з автократичним (за типом російського) політичним режимом. І якщо ще кілька років тому такий стан справ дозволяв більш-менш безконфліктно балансувати і підтримувати відносну політичну стабільність за рахунок неправових практик

⁵² Генри Х. Национализм и цинизм в политике: есть ли противоречие? Контрапункт. 2015. № 2. С. 2.

(тіньова економіка, корупція, викачування природних ресурсів та сировини), то зараз в умовах зовнішніх загроз і істотного скорочення внутрішніх ресурсів і високого суспільного запиту на зміну правил гри ігнорування цих явищ є прямим шляхом до самознищення.

Політичний режим – це, в першу чергу, правила гри, які являють собою співвідношення формальних і неформальних інститутів у політичному процесі, які після Євромайдану змінилися неістотно. За усіма характеристиками політичний режим в Україні залишається, за класифікацією FreedomHouse, гібридним, а Україна є "частково вільною країною". Водночас не можна ігнорувати той факт, що протягом останніх семи років в Україні відбулися інституційні зміни, завдяки яким створюються передумови для якісних змін політичного режиму. Йдеться, по-перше, про посилення процесів політичної конкуренції завдяки розширенню повноважень парламенту і поверненню до парламентсько-президентської республіки; по-друге, запровадження електронного декларування для народних депутатів, депутатів місцевих представницьких органів, державних службовців, чиновників та ін., що є фактором, який істотно знижує політичну корупцію; по-третє, децентралізація фінансів, що стимулює розвиток регіонів і так само створює підстави для посилення політичної конкуренції завдяки дифузії політичних сил; по-четверте, запровадження пропорційної виборчої системи до парламенту стимулює оновлення політичних партій; по-п'яте, запровадження державного фінансування політичних партій знижує їх залежність від олігархічного капіталу; по-шосте, реформа держслужби, в основі якої створення сервісно орієнтованої держави; по-сьоме, істотне посилення організацій громадянського суспільства і істотна трансформація ціннісної системи, зміна зовнішньополітичних пріоритетів у напрямі європейських цінностей (й інституціоналізація проєвропейської політики завдяки асоціації України й ЄС), посилення громадянської і політичної активності, які є найбільш розвиненим в Україні суспільним інститутом. З огляду на те, що такі нововведення мають кумулятивний ефект, це дає підстави для оптимізму щодо поступового, хоча й доволі тривалого у часі, виходу з гібридного політичного режиму.